

ΤΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΝΑΡΓΥΡΩΝ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ ΜΑΡΚΟΝ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

(Πίν. 47-49)

Μεταξὺ τῶν πολυαρίθμων ἀναγλύφων τῶν ἐντειχισμένων εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων εἶναι παλαιο-χριστιανικὰ καὶ βυζαντινά, ὑπάρχει ἓν παρουσιάζον ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ εἰκονογραφικόν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν πιθανὴν του προέλευσιν, ὅπως ἐλπίζομεν ὅτι θὰ δεῖξη ἢ παροῦσα μικρὰ μελέτη.

Τὸ ἀνάγλυφον αὐτὸ (Πίν. 47) δὲν εἶναι ἀνέκδοτον. Τρεῖς φορές, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ἔχει δημοσιευθῆ ἀπεικόνισίς του. Τὸ πρῶτον δηλαδὴ εἰς τὴν μνημειώδη ἔκδοσιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου ὑπὸ τοῦ Ongania¹, κατόπιν ὑπὸ τοῦ O. Demus² καὶ τελευταῖον μετ' ἔκτενοδὺς περιγραφῆς ὑπὸ τοῦ R. Lange³. Περιγραφὴν τέλος αὐτοῦ ἄνευ ἀπεικονίσεως παρέσχε καὶ ὁ H. von der Gabelentz⁴.

Τὸ μέλλον νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἀνάγλυφον τοῦτο⁵, τὸ ὁποῖον τοποθετοῦν εἰς τὸ δευτέρον ἡμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος, εἶναι διηρημένον εἰς δύο ἐπαλλήλους καὶ ἀνίσους ζώνας. Εἰς τὴν ἄνω, τὴν στενωτέραν, χωριζομένην ἀπὸ τὴν κάτω μὲ λεπτὸν πλαίσιον, εἰκονίζονται τρεῖς μορφαὶ κατ' ἐνώπιον μέχρι περίπου τοῦ κάτω μέρους τοῦ στήθους. Εἰς τὸ μέσον παριστάνεται ἁγία κρατοῦσα εἰς τὴν δεξιάν σταυρὸν καὶ ἔχουσα τὴν ἀριστερὰν πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω. Ἐκατέρωθεν αὐτῆς εἰκονίζονται δύο ἀνδρικαὶ μορφαὶ ἄνευ γενείου καὶ μύστακος. Ἡ ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, ἔχει εἰς τὴν δεξιάν χειρουργικὸν μαχαιρίδιον (;) ἢ κοχλιάριον (;)⁶, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν κύλινδρον. Ἡ κατὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον μορφή κρατεῖ μὲ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας κύλινδρον.

1. F. Ongania, *La Basilica di San Marco, Venezia 1888 - 1892*, Dettagli, πίν. 279 P 3.

2. O. Demus, *The Church of San Marco in Venice, Washington 1960*, εἰκ. 34. Πρβλ. καὶ σ. 122 κ.έ.

3. R. Lange, *Die byzantinische Reliefikone, Recklinghausen 1964*, εἰκ. 27 καὶ σ. 85 κ.έ.

4. H. von der Gabelentz, *Mittelalterliche Plastik in Venedig, Leipzig 1903*, 137.

5. Εἶναι ἐντειχισμένον εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς βορείας κεραίας τοῦ σταυροῦ, ἀριστερὰ τοῦ μεγαλοπρεποῦς κιβωρίου, τοῦ στεγάζοντος τὸ ἄλτάριον καὶ τὴν περίφημον βυζαντινὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας Νικοποιοῦ. Ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου διακρίνονται χρώματα. Τὸ βάθος, περὶ τὰς δύο ὀρθίας μορφὰς τῆς κάτω ζώνης, εἶναι κυανοπράσινον. Τὰ χρώματα εἰς τὰ ἐνδύματα τῶν τριῶν προτομῶν τῆς ἄνω σειρᾶς εἶναι λίαν ἄμαυρά καὶ ἀδιάγνωστα. Εἶναι πολὺ πιθανόν ὅτι ὁ χρωματισμός, ὅπως καὶ ἡ ἐπιχρῶσις τῶν φωτοστεφάνων, νὰ ἔγιναν μεταγενεστέρως ὑπὸ τῶν Βενετῶν.

6. Ὁ Lange, ἔ. ἀ. 85, νομίζει ὅτι πρόκειται περὶ εἶδος γραφίδος (Schreibgriffel), μὲ τὴν ὁποίαν ἐχάρασσον τὰ γράμματα ἐπὶ κηρωτῆς πινακίδος, δηλαδὴ τοῦ στύλου, stylus τῶν ἀρχαίων. Τοῦτο δὲν φαίνεται πιθανόν. Οἱ εἰκονιζόμενοι εἶναι, ὅπως θὰ ἴδωμεν, οἱ Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι. Εἶναι λοιπὸν φυσικώτερον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὸ εἰς ὄξυ ἀποληγὸν ὄργανον, ποῦ κρατοῦν, εἶναι χειρουργικὸν μαχαιρίδιον χρησιμεῦον ἴσως διὰ τὰς ἀφαιμάξεις, ὅπως δεικνύουν ἀνάλογοι παραστάσεις τῶν ἁγίων τούτων ἱατρῶν. Βλ. προχείρως G. Millet, *Monuments de l' Athos, I, Les peintures*, Paris 1927, πίν. 42.1 - 2, 52.1, 56.1 (Πρωτᾶτον). G. Millet — A. Frolov, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie, I*, πίν. 76.1 (Μιλέσεβο), II, πίν. 89.2 (Ἀρίλιε), III, πίν. 19.1 (Ἁγ. Κλήμης Ἀχρίδος), 48.4 (Ἁγ. Νικήτας). Εἰς μερικὰ ὁμοῦ μνημεῖα (βλ. π.χ. E. Diez — O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece, Cambridge, Mass. 1931*, εἰκ. 58 (Ὁσ. Λουκάς). N. et M. Thierry, *Nouvelles*

Ἡ κάτω ζώνη τοῦ ἀναγλύφου εἶναι πολὺ ὑψηλοτέρα. Εἰς αὐτὴν, κάτωθεν τόξων φερόντων διακόσμησιν καὶ στηριζομένων ἐπὶ κίωνων μὲ πλουσίως δι' ἀκάνθης στολισμένα κιονόκρανα, μὲ κορμούς φέροντας ἑλικοειδεῖς ραβδώσεις καὶ μὲ βάσεις κοσμημένας, εἰκονίζονται δύο ἅγιοι ὄρθιοι κατ' ἐνώπιον. Οὗτοι εἶναι ἀμύστακες καὶ ἀγένειοι, κρατοῦν δὲ μὲ τὸν ἴδιον τρόπον τὰ αὐτὰ ἀντικείμενα, πού εἶδομεν καὶ εἰς τὰς ἀντιστοίχους μορφὰς τῆς ἄνω ζώνης.

Αἱ καὶ εἰς τὰς δύο ζώνας εἰκονιζόμεναι ἀνδρικαὶ μορφαὶ παριστάνουν χωρὶς ἀμβολίαν δύο ζεύγη τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, ὅπως δεικνύουν τὰ εἰς τὰς χεῖράς των ἱατρικὰ ἐργαλεῖα. Τοῦτο εἶχον ἤδη παρατηρήσει καὶ ὁ Demus (ἐ.ἀ. 123), μὲ κάποιον δισταγμόν, ὅπως καὶ ὁ Lange (ἐ.ἀ. 85 κ.έ.). Καὶ οἱ δύο ὁμοῦ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ καθορίσουν ποῖον ἀπὸ τὰ τρία ζεύγη τῶν Ἁγίων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ εἰκονίζεται εἰς τὴν ἄνω ζώνην καὶ ποῖον εἰς τὴν κάτω.

Ἡ δυσκολία αὐτὴ τοῦ καθορισμοῦ προήλθεν ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν κατώρθωσαν νὰ ταυτίσουν τὴν εἰς τὴν ἄνω ζώνην, μεταξὺ τῶν δύο Ἀναργύρων, εἰκονιζομένην γυναικείαν μορφήν. Εἶναι ὁμοῦ βέβαιον ὅτι ἡ μορφή αὕτη παριστάνει τὴν Ἁγίαν Θεοδότην, τὴν μητέρα δηλαδὴ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ τῶν ἐξ Ἀσίας⁷. Οὕτω πράγματι τὴν εὐρίσκομεν εἰκονιζομένην μεταξὺ τῶν δύο υἱῶν τῆς ἢ παρ' αὐτοὺς καὶ εἰς τοιχογραφίας⁸ καὶ εἰς φορητὰς εἰκόνας⁹. Ἡ Ἁγία Θεοδότη εἰς ὄλας τὰς γνωστάς, εἰς

églises rupestres de Cappadoce, Paris 1963, πίν. 95h), τὸ ὄργανον αὐτὸ εἶναι σχεδιασμένον ἐκ τοῦ πλαγίου καὶ δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι πρόκειται πιθανῶς περὶ κοχλιαρίου ἐντελῶς ἀναλόγου πρὸς τὰ γνωστὰ παλαιοχριστιανικὰ ἐξ ἀργύρου (βλ. O. M. Dalton, Catalogue of Early Christian and Byzantine Antiquities...of the British Museum, London 1901, σ. 72, ἀριθ. 322, σ. 78, ἀριθ. 354 καὶ πίν. XXIII, ἀριθ. 386). Τὴν ἄποψιν ἐξ ἄλλου ὅτι εἰς ὀρισμένας παραστάσεις θὰ ἠδύνατο νὰ πρόκειται περὶ κοχλιαρίου, ἐνισχύουν μερικαὶ εἰκόνες τοῦ ἐπίσης ἱαματικοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος, εἰς τὰς ὁποίας οὗτος κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἡμάνοικτον κιβωτίδιον φαρμάκων καὶ φέρει εἰς αὐτὸ τὸ ὄργανον τοῦτο, πού ἔχει εἰς τὴν δεξιάν (βλ. Σ. Πελεκανίδου, Καστοριά, I, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 26β). Τὸ πρᾶγμα δὲ καθιστοῦν πιθανώτερον παραστάσεις χρόνων μεταγενεστέρων τῆς Ἀλώσεως, ὅπως ἡ εἰκὼν τοῦ Ἐμμ. Τζάνε εἰς τὴν National Gallery τοῦ Λονδίνου (H. Gerhard, Welt der Ikonen, Recklinghausen 1957, εἰκ. 20 ἔναντι σ. 97). Τέλος, εἰς παλαιὰς παραστάσεις τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος, ὅπως ἡ γνωστὴ εἰκὼν τοῦ Κιέβου (W. Felicetti - Liebenfels, Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei, Olten Lausanne 1956, πίν. 37A), τὸ ἄνω ἄκρον τοῦ ὄργανου ἀπολήγει εἰς σταυρόν, πρᾶγμα ἀπίθανον μᾶλλον ἂν ἐπρόκειτο περὶ γραφίδος. Δέον ἀκόμη νὰ σημειώσωμεν ὅτι ὁ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Κεῖμενον, I, 2, 401, ὀνομάζει τὸ ἐργαλεῖον style (δηλ. γραφίδα πρὸς χάραξιν ἐπὶ πινακίδος), ἀλλάχου δέ, II, 1, 370, χαρακτηρίζει αὐτὸ ὡς stylet (δηλαδὴ μαχαίριδιον). Σχετικῶς μὲ τὸν κύλινδρον, πού κρατοῦν οἱ Ἀναργυροὶ, οὗτος εἶναι, κατὰ τὴν M. L. David - Daniel, Iconographie des Saints médicaux Côme et Damien, Lille 1958, 192 κ.έ., μικρὰ ράβδος χρήσιμος εἰς τὰς ἀφαιμάξεις. Ὅτι ὁμοῦ πρόκειται μᾶλλον περὶ κυλίνδρου ἴσως ἐκ περγαμνῆς δεικνύει, εἰς τὸ ἐξεταζόμενον τοῦλάχιστον ἀνάγλυφον, ὁ κρατούμενος ὑπὸ τοῦ δεξιοῦ ὄρθιου ἁγίου, ὅπου διακρίνεται καὶ ὁ ἱμάς, πού τὸν συγκρατεῖ τυλιγμένον.

7. H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Bruxellis 1902, στ. 185. Πρβλ. καὶ L. Deubner, Kosmas und Damian, Leipzig - Berlin 1907, 87. Εἰς τὴν φωτογραφίαν τοῦ ἀναγλύφου νομίζω ὅτι ἠδυνήθησαν νὰ διακρίνω εἰς τὸ βάθος, δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, τῆς γυναικείας μορφῆς, ἀμυδρότατα ἴχνη τῶν γραμμάτων ΘΕ ἀπὸ ἐπιγραφὴν διὰ χρώματος.

8. Σέρβια : Ἁ. Ξυγγοπούλου, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, Ἀθήναι 1957, σ. 44, εἰκ. 15, σ. 94, εἰκ. 20. Καππαδοκία : Jerphanion, ἐ.ἀ. 2ον λεύκωμα, πίν. 99. 4. Πρβλ. καὶ Κεῖμενον, I, 2, σ. 401. Θεσσαλονίκη : Ἁγ. Νικόλαος Ὀρφανός : Ἁ. Ξυγγοπούλου, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγ. Νικολάου Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης, Ἀθήνα 1964, εἰκονογρ. διαγράμματα II. 9 καὶ III. 14 εἰς τὸ τέλος τοῦ κειμένου.

9. Μονὴ Σινᾶ : Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, I, πίν. 85, II, σ. 97.

ἐμὲ τοῦλάχιστον, παραστάσεις τῆς κρατεῖ εἰς τὴν δεξιὰν σταυρὸν, ὅπως καὶ εἰς τὸ ἐξεταζόμενον ἀνάγλυφον. Εἶναι γνωστὸν ὅτι μὲ σταυρὸν εἰς τὴν δεξιὰν εἰκονίζονται συνήθως οἱ μάρτυρες¹⁰. Ἡ Ἁγία Θεοδότη ὅμως, περὶ τῆς ὁποίας πρόκειται ἐδῶ, δὲν ἐμαρτύρησεν, ἀλλ' « ἐτελειώθη ἐν εἰρήνῃ », ὅπως ἀναγράφει τὸ Συναξάριον τῆς 2ας Ἰανουαρίου¹¹. Νομίζω πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ σταυρὸς εἰς τὴν δεξιὰν τῆς Θεοδότῃς ἐτέθη κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰς ἄλλας ἁγίας μὲ τὸ ἴδιον ὄνομα, αἱ ὁποῖαι, κατὰ τὸ Συναξάριον, ὑπέστησαν τὸν διὰ τοῦ μαρτυρίου θάνατον¹². Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι ἡ μεταξὺ τῶν δύο ἁγίων εἰκονιζομένη εἰς τὴν ἄνω ζώνην τοῦ ἀναγλύφου γυναικεῖα μορφή δὲν δύναται νὰ εἶναι μία ἀπὸ τὰς μάρτυρας, ποὺ φέρουν τὸ ὄνομα Θεοδότῃς, ἀλλ' ἀναμφιβόλως ἡ μήτηρ τῶν Ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ. Οἱ Ἀναργυροί, κατὰ συνέπειαν, οἱ εἰκονιζόμενοι μετὰ τῆς Θεοδότῃς δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἄλλοι ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Κοσμᾶν καὶ Δαμιανὸν τοὺς Ἀσιάτας, οἱ ὁποῖοι ἐτελειώθησαν ἐν εἰρήνῃ καὶ ἐτάφησαν εἰς τὴν πόλιν Φερεμᾶν, ἑορτάζονται δὲ τὴν 1ην Νοεμβρίου¹³.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸ ἄλλο ζεύγος τῶν Ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, ποὺ εἰκονίζονται ὀλόσωμοι εἰς τὴν κάτω ζώνην τοῦ ἀναγλύφου. Οὗτοι πρέπει νὰ εἶναι εἴτε οἱ Ῥωμαῖοι, οἱ ἑορταζόμενοι τὴν 1ην Ἰουλίου¹⁴, εἴτε οἱ Ἀραβες, τῶν ὁποίων ἡ μνήμη ἑορτάζεται τὴν 17ην Ὀκτωβρίου¹⁵.

Ὁ καθορισμὸς τίνος ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ζεύγη ἔχομεν ἐδῶ τὴν εἰκόνα εἶναι πράγματι πολὺ δυσχερὲς, δεδομένου ὅτι δὲν ὑπάρχουν συνήθως εἰς τὰς παραστάσεις τῶν διακριτικὰ γνωρίσματα, οὔτε δὲ καὶ εἰς τὰς ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ τῶν φορητῶν εἰκόνων ἐπιγραφάς, ποὺ συνοδεύουν τὰς μορφάς των, ἀναφέρεται ἡ συζυγία, εἰς τὴν ὁποίαν οὗτοι ἀνήκουν.

Τὰ ἀγιολογικὰ ἐξ ἄλλου κείμενα οὐδεμίαν σχεδὸν βοήθειαν δύνανται νὰ μᾶς παράσχουν. Τοῦτο δὲ διότι εἶναι γνωστὴ ἡ μεγάλη διαφορὰ γνωμῶν ἢ ὑπάρχουσα ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξιν ἐνὸς ζεύγους, ὅπως ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία παραδέχεται, δύο, ὅπως ἄλλοι πιστεύουν, ἢ τριῶν, κατὰ τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, Ἁγίων Ἀναργύρων μὲ τὰ ὀνόματα Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός¹⁶.

Παρὰ τὴν γνώμην ὅμως τοῦ P. Peeters, ὅτι ἐν καὶ μόνον εἶναι τὸ ζεύγος Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, ἐκείνων δηλαδή, τῶν ὁποίων τοὺς τάφους προσεκύνουν οἱ πιστοὶ εἰς τὴν Κύρρον τῆς Συρίας, καὶ ὅτι ὁ πολλαπλασιασμὸς των εἶναι « simple effet de mirage »¹⁷, δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀπολύτως βέβαιον ὅτι ἡ εἰκονογραφικὴ παράδοσις, εἰς τὴν τέχνην τοῦλάχιστον τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, μᾶς ὁδηγεῖ εἰς ὄλως ἀντίθετα συμπεράσματα.

10. Πρβλ. G. de Jerphanion, *La voix des monuments*. Nouv. série. Roma - Paris 1938, 308, ὅπου ἡ παρατήρησις ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Καππαδοκίας, ἔχει ὅμως γενικωτέραν ἐφαρμογήν.

11. Delehaye, *Synaxarium*, στ. 365, 55 : « Θεοδότῃς ἡ μήτηρ τῶν ἁγίων ἀναργύρων ἐν εἰρήνῃ τελειοῦται ».

12. Βλ. τὸν ἀλφαβητικὸν πίνακα παρὰ Delehaye, ἔ.ἀ. εἰς τὴν λ. Θεοδότῃς.

13. Βλ. Delehaye, ἔ.ἀ. στ. 185.

14. Delehaye, ἔ.ἀ. στ. 791.

15. Αὐτόθι, στ. 144 κ.ἔ.

16. Δικαίως ἔγραψεν ὁ H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*, 2α ἐκδ., Bruxelles 1933, 143 : « Quelles hésitations n'ont point éprouvées les érudits qui ont essayé de fixer le point du départ du culte des Saints Cosme et Damien ! ».

17. Βλ. P. Peeters, *Le tréfonds oriental de l'hagiographie byzantine*, Bruxelles 1950, 66 κ.ἔ.

Εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη νὰ ἐρευνήσωμεν, κατὰ τρόπον βεβαίως συνοπτικόν, τὴν εἰκονογραφίαν τῶν Ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ.

Ἐκεῖνο, ποῦ ἀμέσως θὰ παρατηρήσῃ ὁ ἐξετάζων τὰς παραστάσεις τῶν ἁγίων τούτων, εἶναι ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ ὀλίγας ἐξαιρέσεις, τὰς ὁποίας θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, οὗτοι ἀπὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν ἀκόμη χρόνων καὶ καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον, ὅπως καὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν αἰῶνας, εἰκονίζονται μὲ μύστακα καὶ μὲ βραχύτερον ἢ μακρότερον γένειον, οὕτω δὲ τοὺς περιγράφει καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων¹⁸. Τόση δὲ εἶναι ἡ ἔμμομή εἰς τὸν γενειοφόρον αὐτὸν τύπον, ὥστε τὸ Συναξάριον νὰ παραβάλλῃ τὴν μορφήν τοῦ προφήτου Μιχαΐα πρὸς τὴν τοῦ Ἁναργύρου Κοσμᾶ¹⁹.

Ἡ ἐπικράτησις τοῦ γενειοφόρου τούτου τύπου δύναται, νομίζω, νὰ ἐξηγηθῇ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους τὸ μόνον ζεῦγος τῶν Ἁναργύρων, ποῦ εἶχεν ἐπικρατήσῃ καὶ ποῦ εἰκονίζετο εἰς τὰς ἐκκλησίας, ἦτο, φαίνεται, τῶν ἐξ Ἀραβίας Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὸ Συναξάριον, ἐμαρτύρησαν μετὰ τῶν τριῶν ἀδελφῶν των εἰς τὰς Αἰγὰς τῆς Λυκίας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ τὸ 287²⁰. Τῶν δύο τούτων ἁγίων, τῶν ὁποίων ἡ λατρεία δὲν ἀνέρχεται, κατὰ τὸν Peeters, εἰς χρόνους παλαιότερους τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰῶνος²¹, ἐρωτάζετο ἡ μνήμη κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν τὸν μῆνα Σεπτέμβριον, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν τὴν συνοδεύουσαν τὸν Δαμιανὸν (ἡ τοῦ Κοσμᾶ εἶναι σήμερον κατεστραμμένη) εἰς τὸν θόλον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης : « Δαμιανοῦ ἱατροῦ μηνὶ Σεπτεμ(βρίῳ) »²². Τὰ ψηφιδωτὰ δὲ αὐτὰ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἶναι αἱ παλαιότεραι ἴσως μέχρι τοῦδε γνωσταὶ ἀπεικονίσεις τῶν ἁγίων τούτων²³. Οἱ Ἀραβες αὐτοὶ Ἁναργυροὶ εἶναι οἱ μόνοι, τοὺς ὁποίους μέχρι σήμερον τιμᾷ ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία²⁴, ὁ γνωστὸς δὲ ναὸς των εἰς τὸ

18. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης. Ἐκδ. Α. Παπαδοπούλου — Κεραμέως, Πετροῦπολις 1909, 161, § 24.

19. Delehay, Synaxarium, στ. 890, 21 : « Ἦν δὲ ὁμοῖος (ὁ Μιχαΐας) τῷ ἀναργῶρι Κοσμᾶ ». Ὁ Μιχαΐας εἰκονίζεται ἄλλοτε μὲ μέλαν γένειον, ὅπως π.χ. εἰς τὸ Δαφνί (Diez - Demus, Byz. Mos., εἰκ. 57), καὶ ἄλλοτε μὲ κατάλευκον, ὅπως π.χ. εἰς τὴν Στάρα Λαντόγκα τῆς Ρωσίας (Β. Λάζαρεφ, Αἱ τοιχογραφίαι τῆς Στάρα Λαντόγκα (ρωσ.) Μόσχα 1960, εἰκ. 38). Εἰς τὴν μικρογραφίαν ὁμοῦ τοῦ κῶδ. 521 τῆς Walters Art Gallery τῆς Βαλτιμόρης, παριστάνουσαν τὸ μαρτύριον τοῦ προφήτου, οὗτος ὁμοιάζει πράγματι καταπληκτικῶς μὲ τοὺς Ἁναργύρους. Βλ. The Walters Art Gallery. Early Christian and Byzantine Art. An Exhibition held in the Baltimore Museum of Art, Baltimore 1947, πίν. XCIX, ἀριθ. 707. Πρβλ. καὶ σ. 139, ἀριθ. 707.

20. Stilling ἐν Acta Sanctorum Septembris, VII, 409 κ.ε. Πρβλ. καὶ David - Daniel, ἔ.α. 18.

21. Peeters, ἔ.α. 65 κ.ε.

22. Ἐγγρ. εἰκῶν ἐν W. F. Volbach - M. Hirmer, Frühchristliche Kunst, München 1958, πίν. 125. Ἡ ἐπιγραφὴ ἐν J. Kurth, AM 22 (1897) πίν. XVI, 2. Ἐπίσης ἐν Κ. Ζησίου εἰς τὰ ΠΑΕ 1913, σ. 128, ἀριθ. 15. Ἡ κατεστραμμένη σήμερον ἐπιγραφὴ, ἡ συνοδεύουσα τὸν Κοσμᾶν, ἐσφάζετο μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ 1864, ὅποτε τὴν ἐδημοσίευσαν οἱ Ch. Texier - R. P. Pullan, Byzantine Architecture, London 1864, σ. 141. Εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι εἶχον οὗτοι διακρίνει ὅτι πρόκειται περὶ τῶν ἐξ Ἀραβίας Ἁναργύρων. Ἡ βιογραφία ὁμοῦ τούτων, ποῦ παραθέτουν, ὅπως καὶ ἡ χρονολογία τοῦ μαρτυρίου των, εἶναι λανθασμένοι καὶ ὀφείλονται εἰς σύγχυσιν πρὸς τοὺς Ρωμαίους ὁμῶνους.

23. Ἡ ἀνωτέρω παραθεθεῖσα γνώμη τοῦ Peeters, ὅτι ἡ λατρεία τῶν δύο Ἁναργύρων δὲν εἶναι παλαιότερα τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰῶνος (βλ. ἀνωτ. σημ. 21), μᾶς ἀναγκάζει νὰ θεωρήσωμεν τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ θόλου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μεταγενέστερα κάπως τῶν περὶ τὸ 400 χρόνων, ὅπου τὰ τοποθετοῦν τελευταίως. Βλ. Volbach - Hirmer, ἔ.α. Πρβλ. καὶ τὰς παρατηρήσεις τοῦ Ch. R. Morey, Early Christian Art, Princeton 1953, σ. 225, σημ. 299 καὶ σ. 285, ἀριθ. 150.

24. Τούτους μόνον ἀναφέρει κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα ἡ Legenda aurea, ὅπου τὰ κατ' αὐτοὺς συγ-

Forum τῆς Ρώμης εορτάζει πράγματι τὴν 27ην Σεπτεμβρίου²⁵. Καὶ εἰς τὸν θόλον λοιπὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης²⁶ καὶ εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ναοῦ τοῦ Forum τῆς Ρώμης (526 - 530)²⁷ οἱ δύο Ἀνάργυροι εἰκονίζονται μὲ μύστακα καὶ μὲ πυκνὸν γένειον. Εἰς τὸ τελευταῖον δὲ τοῦτο μνημεῖον κρατοῦν οὗτοι εἰς τὰς χειράς των τὸν στέφανον, τὸ γνωστὸν δηλαδὴ εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν εἰκονογραφίαν διακριτικὸν τῶν μαρτύρων. Οὐδεμία συνεπὼς δύναται νὰ ὑπάρξῃ, νομίζω, ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ τῶν Ἀράβων Ἀναργύρων, πὸ ἐμαρτύρησαν, ὅπως εἶπομεν, τὸ 287. Τούτους ἡ τέχνη ἐξηκολούθησε νὰ εἰκονίξῃ γενειοφόρους καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὅπως δεικνύει ἡ μικρογραφία τοῦ μαρτυρίου των εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου Β΄ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ²⁸.

Ὁ γενειοφόρος οὗτος τύπος τῶν Ἀναργύρων, ὁ ὁποῖος δὲν θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ θεωρηθῆ ἄσχετος πρὸς τὴν, κατὰ τὸν Peeters²⁹, ἀραμαϊκὴν ἢ συριακὴν καταγωγὴν τῶν ἁγίων, ἐπεκράτησε τελικῶς καὶ ἐπεξετάθη κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους καὶ εἰς τὰ ἕτερα δύο ζεύγη τῶν Ἁγίων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὸν Stilling (Acta Sanctorum, ἔ.ἀ.), ἐμφανίζονται διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου Β΄ (976 - 1025), διαπίστωσις ὅχι ἴσως ἀπολύτως ἀκριβής, διότι γεγονὸς εἶναι ὅτι ταῦτα ἀναφέρονται ἤδη εἰς τὸ Συναξάριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ ὁποῖου αἱ πηγαὶ εἶναι παλαιότεραι τοῦ 10ου αἰῶνος. Οὕτω λοιπὸν

χέονται μὲ τὸν βίον τῶν ἐξ Ἀσίας. Βλ. Le bienheureux Jacques de Voragine, La Légende dorée Trad. T. de Wyzewa, Paris 1929, 541 κ.ἔ. Πρβλ. καὶ L. Réau, Iconographie de l'art chrétien, III, 1, Paris 1958, 332 κ.ἔ., ὅπου καὶ περίληψις τοῦ κειμένου τῆς Legenda aurea.

25. Βλ. A. Tani, Le chiese di Roma, Torino 1922, 162.

26. Βλ. ἀνωτ. σ. 87, σημ. 22.

27. Βλ. προχείρως P. Muratoff, La peinture byzantine, Paris 1928, πίν. XX, XXII. Τελευταῖον καὶ Ch. Ihm, Die Programme der christlichen Apsismalerei vom vierten Jahrhundert bis zur Mitte des achten Jahrhunderts, Wiesbaden 1960, 137 κ.ἔ.

28. Il Menologio di Basilio II (Cod. Vatic. Gr. 1613), Torino 1907, πίν. 120. Κατὰ τὴν Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων, ἔ.ἀ. 161, § 24, εἰκονίζονται « ἔχοντες εἰς τὰ κεφάλια μανδήλια τυλιγμένα ». Οἱ Ἀραβες πράγματι Ἀνάργυροι εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος (1327 - 48) τοιχογραφίας τῆς Ντέτσανι τῆς Σερβίας εἰκονίζονται φέροντες εἰς τὴν κεφαλὴν σαρίκιον: Μαναστίρ Ντέτσανι (σερβ.). Π. Β. Πέτκοβιτς, Ζωγραφικὴ, Βελιγράδι 1941, πίν. CLVI. Ὁ Διονύσιος συνεπὼς φαίνεται ὅτι εἶχεν ὑπ' ὄψει τοῦ παλαιῶν πρότυπον τῆς σπανιωτάτης αὐτῆς παραστάσεως. Εἶναι ἄξιον ἐπίσης νὰ σημειωθῆ ὅτι εἰς τὴν Ντέτσανι εἰκονίζονται καὶ τὰ δύο ἕτερα ζεύγη τῶν Ἀναργύρων μὲ ὁμοίαν περίπου τὴν μορφήν καὶ μὲ διάφορον μόνον τὸ ἔνδυμα (ἔ.ἀ. πίν. CXLII, CLIX, 1). Οὐδεμία δμως ὑπάρχει ἐπιγραφή ἀναφέρουσα τὴν συζυγίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν. Τετάρτη τέλος παράστασις τῶν Ἀναργύρων εἰς τὴν ἰδίαν ἐκκλησίαν εἰκονίζει αὐτοὺς εἰς τὸ Μηνολόγιον τῆς 1ης Νοεμβρίου (πίν. CX) κατὰ τρόπον ὁμοίον περίπου πρὸς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ πίν. CLIX, 1. Οὕτω δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι οἱ εἰς τὸν πίνακα αὐτὸν εἰκονιζόμενοι εἶναι οἱ ἐξ Ἀσίας, οἱ δὲ τοῦ πίν. CXLII οἱ Ῥωμαῖοι. Ἡ Ντέτσανι εἶναι κατὰ ταῦτα τὸ μόνον γνωστὸν, εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον, μνημεῖον, ὅπου εἰκονίζονται καὶ τὰ τρία ζεύγη τῶν Ἀναργύρων.

Εἶναι τέλος ἄξιον προσοχῆς τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὸν ναῖσκον τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων τῶν Σερβίων, εἰς τὴν Δ. Μακεδονίαν, τοιχογραφηθέντα τὸ 1600, ὁ μὲν Κοσμάς φέρει τὸ ἐπίθετον « ὁ Ῥωμαῖος », ὁ δὲ Δαμιανὸς « ὁ Ἀσιατὸς ». Βλ. Ἀ. Ξυγγοπούλου, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, Ἀθήναι 1957, 104. Δυστυχῶς ἀμφοτέρω τὰ πρόσωπα εἶναι κατεστραμμένα, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ἂν παρουσιάζουν μεταξὺ των διαφορὰν χαρακτηριστικῶν, πρᾶγμα μᾶλλον ἀπίθανον. Τὸ ὄψιμον τοῦτο μνημεῖον συνεχίζει οὕτω τὴν παλαιὰν παράδοσιν, πὸ βλέπομεν εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Βενετίας.

29. Peeters, ἔ.ἀ. 67, ὅπου ἀναφέρεται καὶ ἡ ἀραμαϊκὴ καταγωγὴ τῶν ὀνομάτων Κοσμά καὶ Δαμιανός. Ἐκεῖ μνημονεύεται καὶ τὸ περιεργον χωρίον τοῦ Πλινίου, εἰς τὸ ὁποῖον λέγεται ὅτι τὴν ἰατρικὴν εὐρεν ὁ Ἀραψ, υἱὸς τῆς Βαβυλώνας καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος.

εις την βυζαντινήν και την μετά την άλωσιν ὀρθόδοξον εἰκονογραφίαν τὰ τρία ζεύγη τῶν Ἐναργύρων παριστάνονται κατὰ τρόπον ὁμοιόμορφον καὶ δὲν ὑπάρχει πλέον καμμία διαφορὰ εἰς τὰς ἀπεικονίσεις των³⁰.

Παραλλήλως ὁμοίως πρὸς τὴν ἐπικρατήσαν ἀπεικόνισιν αὐτῆν τῶν Ἐναργύρων γενειοφόρων, ὑπάρχουν, ὅπως εἶπομεν ἄνωτέρω, καὶ ἐλάχιστα μνημεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα οἱ παριστάνονται ἀμύστακες καὶ ἀγένειοι³¹, ὅπως δηλαδὴ καὶ εἰς τὸ ἐξεταζόμενον ἀνάγλυφον τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Πρόκειται λοιπὸν περὶ ἑτέρου τύπου, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, διὰ νὰ καταστῇ δυνατόν νὰ ταυτισθοῦν αἱ ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου τούτου μορφαί.

Ὁ τύπος αὐτὸς τῶν ἀγενείων Ἐναργύρων ἔχει ἐπίσης τὴν καταγωγὴν του εἰς τὴν τέχνην τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς. Τὸν εὐρίσκομεν πρᾶγματι κατὰ τὸν 5ον ἢ τὸν 6ον αἰῶνα εἰς τὴν ἐγκαυστικὴν εἰκόνα τῆς μιᾶς ἀπὸ τὰς πλευρὰς τοῦ ἐξ Ἀχμίμ τῆς Αἰγύπτου ξυλίνου κιβωτιδίου τοῦ ἀποκειμένου εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βερολίνου³² (Πί ν. 49γ). Θετικώτερα ὁμοίως συμπεράσματα δύναται νὰ μᾶς παράσχῃ ἡ ἐξέτασις τῶν δύο μορφῶν εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀνάγλυφον τῆς Βενετίας, ποῦ ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Εἶναι, πράγματι, πολὺ χαρακτηριστικὸς ὁ τρόπος τῆς κομμώσεως τῶν δύο ὁλοσώμων Ἐναργύρων εἰς τὴν κάτω ζώνην τοῦ ἀναγλύφου (Πί ν. 48α - β). Αἱ τρίχες δηλαδὴ τῆς κόμης κατέρχονται εἰς τὸ μέτωπον κατακορύφως καὶ σχηματίζουν ὑπεράνω τῶν ὀφρύων γραμμὴν ὀριζοντίαν παράλληλον πρὸς αὐτάς. Ἡ χρονολογία τοῦ τρόπου τούτου τῆς διατάξεως τῆς κόμης εἶναι γνωστὴ. Ἐμφανίζεται κατὰ τοὺς τελευταίους περίπου χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ Γαλλινοῦ († 268 μ.Χ.) καὶ φθάνει μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 3ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰῶνος³³. Ἐν παραβάλωμεν τὰς μορφὰς τῶν δύο Ἐναργύρων εἰς τὴν κάτω ζώνην τοῦ ἐξεταζομένου ἀναγλύφου πρὸς τὴν ὠραίαν προτομὴν νέου τοῦ Ἑθν. Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν (ἀριθ. 399) (Πί ν. 48γ), τὴν ἀναγομένην εἰς τὴν περίοδον, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐπικρατεῖ ἡ κόμμωσις αὐτῆ³⁴,

30. Τοῦτο εἶχε παρατηρήσει καὶ ὁ Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης εἰς τὸν Συναξαριστὴν του : «Ὅθεν οἱ ζωγράφοι, στὰν ἱστοροῦν αὐτοὺς (τοὺς Ἐναργύρους) πρέπει νὰ ἐπιγράψουν εἰς τὰς εἰκόνας των, ποῖα σὺγγῆα εἶναι πρὸς διάκρισιν. Πρέπει δὲ καὶ νὰ ἱστοροῦν αὐτοὺς διαφορετικοὺς κατὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ προσώπου». (Σημ. 2 εἰς τὸ τέλος τῆς 17ης Ὀκτωβρίου). Τοιαύτην διάκρισιν, βασιζομένην εἰς τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος τοῦ γενείου, καθὼς καὶ εἰς τὸ μέλαν χρῶμα τοῦ προσώπου καὶ εἰς τὰ «μανδήλια τυλιγμένα» εἰς τὰς κεφαλὰς διὰ τοὺς Ἀραβας, σημειώνει καὶ ὁ Διονύσιος εἰς τὴν Ἑρμηνείαν του. Βλ. ἀνωτ. σ. 87, σημ. 18.

31. Π.χ. Ναὸς τοῦ Χριστοῦ εἰς τὰ Μεσκλὰ Κρήτης : ABME 8 (1955/6) σ. 147, εἰκ. 15. Εὐβοία, Ἁγ. Δημήτριος Μακρυχωρίου : Α. Ἰωάννου, Βυζαντινὲς τοιχογραφίαι τῆς Εὐβοίας, Α', Ἀθήνα 1959, πίν. 24. Ἁγ. Νικόλαος Ὁξυλίου : Ἰωάννου, ἑ.ἀ. πίν. 34. Νέρεζι Σερβίας : Millet - Frolow, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, I, πίν. 88. 3. Καστοριά. Ἁγ. Στέφανος : Πελεκανίδου, Καστοριά, πίν. 98α. Ἀνάλογος εἶναι ἐπίσης ἡ μορφή τοῦ Ἁγ. Κοσμᾶ μεταξὺ τῶν ἀναγλύφων εἰς τὴν πρόσοψιν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Γιούριεβ Πόλσκι (1230 - 4) τῆς Ρωσίας : Βλ. Γ. Βάγκνερ, Γλυπτικὴ τῆς Βλαδιμηρο - Σουδαλικῆς Ρωσίας, Γιούριεφ - Πόλσκι (ρωσ.), Μόσχα 1964 πίν. XXa.

32. Ἐγχρωμος εἰκὼν ἐν O. Wulff - M. Alpatoff, Denkmäler der Ikonenmalerei, Hellerau bei Dresden 1925, σ. 23, εἰκ. 9. Πρβλ. καὶ τὰς παρατηρήσεις εἰς τὴν σ. 258 Βλ. καὶ Königliche Museen in Berlin. Beschreibung der Bildwerke der christlichen Epochen III. I : O. Wulff, Altchristliche Bildwerke, Berlin 1909, σ. 300, ἀριθ. 1604. Βλ. τελευταῖον καὶ K. Wessel, Coptic Art, London 1965, σ. 170, πίν. XI.

33. Βλ. προχείρας : The Athenian Agora, I. E. Harrison, Portrait Sculpture, Princeton, N. J. 1953, πίν. 29, 31. ἀριθ. 42, πίν. 32 - 34, 47 καὶ σ. 59 κ.έ. ἀριθ. 45, 46, 49 - 51, σ. 101 κ.έ.

34. Ἡ προτομή ἔχει δημοσιευθῆ ὑπὸ P. Graindor ἐν BCH 39 (1915) πίν. XXVI καὶ ἐν Harrison, ἑ.ἀ. πίν. 46a - b. Βλ. καὶ σ. 101. Τὴν ἐδῶ παρατιθεμένην φωτογραφίαν καὶ τὴν ἀδειαν τῆς

θά παρατηρήσωμεν τὴν ὑπάρχουσαν ἀναμφισβήτητον, ὅπως τοῦλάχιστον νομίζω, ὁμοιότητα. Δὲν χωρεῖ, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἀμφιβολία ὅτι αἱ δύο μορφαὶ τῶν ὀρθίων Ἀναργύρων τοῦ ἀναγλύφου τῆς Βενετίας σχετίζονται μὲ προσωπογραφίας τοῦ δευτέρου ἡμίσεος ἢ τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 3ου αἰῶνος.

Τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἀποκτᾷ ἰδιαιτερον ὅλως ἐνδιαφέρον, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ δύο Ρωμαῖοι Ἀναργυροὶ, Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός, οἱ ἑορταζόμενοι τὴν 1ην Ἰουλίου, ἐμαρτύρησαν, κατὰ τὸ Συναξάριον, ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Καρίνου (283 - 285)³⁵. Εἶναι λοιπόν, ὅπως τοῦλάχιστον νομίζω, πολὺ πιθανὸν ὅτι οἱ δύο ὀρθιοὶ Ἀναργυροὶ τοῦ ἀναγλύφου, ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἀντιγράφουν παλαιότατον πρότυπον, τὸ ὁποῖον ἀπεικόνιζε τὴν πραγματικὴν μορφήν τῶν ἐκ Ρώμης μαρτύρων τούτων. Καὶ θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ παρατηρηθῆ ὅτι κατὰ τοὺς ἰδίους περίπου χρόνους, τὸ 287, ἐμαρτύρησαν καὶ οἱ Ἄραβες, ὡς εἶδομεν, Ἀναργυροὶ καὶ ὅτι αὐτοὶ πιθανὸν νὰ εἰκονίζονται εἰς τὸ ἀνάγλυφον. Τοῦτο ὅμως πρέπει ὁπωσδήποτε ν' ἀποκλεισθῆ, διότι οἱ Ἄραβες Ἀναργυροὶ ἤδη ἀπὸ τοῦ 5ου αἰῶνος ἀρχομένου, ὅπως ἀνωτέρω διεπιστώσαμεν, εἰκονίζονται εἰς τὸν θόλον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης φέροντες μύστακα καὶ γένειον.

Ἄν τὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα κατελήξαμεν, θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθοῦν πιθανά, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὸ ἀνάγλυφον τῆς Βενετίας παρουσιάζει ἰδιαιτέραν πρᾶγματι σημασίαν. Τοῦτο δηλαδὴ φαίνεται διασφᾶζον τὰ αὐθεντικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν Ρωμαίων Ἀναργύρων, ὅπως πιθανώτατα εἰκονίζοντο εἰς προσωπογραφίας γενομένας εὐθὺς ἴσως μετὰ τὸν μαρτυρικὸν τῶν θάνατον. Θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εἰκάσωμεν ὅτι αἱ ὑποτιθέμεναι αὐταὶ παλαιαὶ προσωπογραφίαι εὐρίσκοντο ὡς λατρευτικαὶ εἰκόνες εἰς κάποιαν ἐκκλησίαν, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἴσως προέρχεται τὸ ἀνάγλυφον ; Τοῦτο βεβαίως δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ τὸ γνωρίζωμεν. Τὸ βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι αἱ δύο εἰς τὸ ἀνάγλυφον ὀρθιοὶ μορφαὶ εἰκονίζονται τοὺς Ἀναργύρους μὲ τρόπον ἐντελῶς διάφορον ἀπὸ τὸν συνήθη εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ καὶ εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα. Αὐτὸ δὲ ἀποτελεῖ ἴσως ἐνδειξὴν ἀφ' ἑνὸς ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρόκειται περὶ τῶν Ρωμαίων Ἀναργύρων καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅτι αἱ μορφαὶ αὐταὶ προέρχονται ἀπὸ παλαιότερον πρότυπον. Τὴν ὑπαρξὴν τέλος τοῦ παλαιοῦ τούτου προτύπου καθιστᾷ λίαν πιθανὴν ἢ ἀπεικόνισις τῶν Ἀναργύρων κατὰ τρόπον ἐντελῶς ὁμοιον ἐπὶ τῆς σταυροθήκης τῆς Μόσχας, ἢ ὁποῖα θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ κατωτέρω.

Τὰ ἐκτεθέντα ὅμως συμπεράσματα μᾶς φέρουν, κατ' ἀνάγκην, εἰς τοὺς δύο Ἀσιάτας Ἀναργύρους, τῶν ὁποίων αἱ προτομαὶ εἰκονίζονται ἐκατέρωθεν τῆς μητρὸς τῶν Θεοδότης εἰς τὴν ἄνω ζώνην τοῦ ἀπασχολούντος ἡμᾶς ἀναγλύφου τῆς Βενετίας (Πί ν. 49 α - β). Καὶ οὗτοι δηλαδὴ παριστάνονται ἐπίσης ἀμύστακες καὶ ἀγένειοι, ὅπως καὶ οἱ ὀλόσωμοι τῆς κάτω ζώνης, τὴν δὲ μεταξὺ τῶν δύο ζευγῶν διάκρισιν προσεπάθησε νὰ δηλώσῃ ὁ τεχνίτης τοῦ ἀναγλύφου μὲ τὴν κατ' ἄλλον τρόπον παράστασιν τῆς κόμης, ὅπως παρετήρησε καὶ ὁ Lange (ἔ.ἀ. 85 κ.ἐ.). Πράγματι, ἡ οὐλὴ κόμη τῶν δύο Ἀναργύρων τῆς ἄνω ζώνης χωρίζεται εἰς βοστρύχους, ποῦ σχηματίζουν εἶδος στεφάνης εἰς τὸ μέτωπον. Πρόκειται λοιπόν καὶ ἐδῶ, νομίζω, περὶ ἑνὸς ἀρχαϊκοῦ τύπου, τὸν ὁποῖον εὐρίσκομεν ἐντελῶς ἀνάλογον κατὰ τὸν 5ον ἢ τὸν 6ον αἰῶνα εἰς τὸν Κοσμᾶν τοῦ ἀνωτέρω

δημοσιεύσεως τῆς ὀφείλω εἰς τὸν Διευθυντὴν τοῦ Ἑθν. Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Χ. Καροῦζον, τὸν ὁποῖον καὶ ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτὴν θερμότατα εὐχαριστῶ. Θέλω ἐπίσης νὰ εὐχαριστήσω καὶ τὴν Γραμματέα τῆς Διευθύνσεως τοῦ Μουσείου κ. Μ. Πετροπουλάκου διὰ τὴν εὐγενῆ προθυμίαν τῆς νὰ φροντίσῃ διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς φωτογραφίας.

35. Βλ. ἄνωτ. σ. 86, σημ. 14.

μνημονευθέντος ἐξ Ἀχμίμ κιβωτιδίου, τοῦ ἀποκειμένου εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βερολίνου (Π ί ν. 49 γ) ³⁶. Ὁ τύπος ὁμοῦ οὗτος δὲν φαίνεται νὰ ἐπέζησεν οὔτε καὶ νὰ εἶχεν εὐρεῖαν διάδοσιν, διότι αἱ ἐλάχισται βυζαντινὰ ἀπεικονίσεις τῶν δύο Ἀσιατῶν Ἀναργύρων χωρὶς μύστακα καὶ γένειον, αἱ εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον γνωσταί³⁷, ἔχουν τὴν διάταξιν τῆς κόμης πολὺ διάφορον.

Καὶ οἱ Ἀσιῶται συνεπῶς Ἀναργυροὶ τῆς ἄνω σειρᾶς τοῦ ἀναγλύφου προέρχονται ἀπὸ παλαιότατον τύπον, ὁ ὁποῖος ὁμοῦ, φαίνεται, ὅτι εἶχεν ἐκλείψει πολὺ ἔνωρίς.

Θὰ ἠδύνατο ὁμοῦ νὰ ἐρωτηθῆ ἴσως, διατί οἱ δύο Ἀσιῶται Ἀναργυροὶ μετὰ τῆς μητρὸς τῶν Θεοδότης εἰκονίζονται εἰς τὸ αὐτὸ ἀνάγλυφον μὲ τοὺς εἰς τὴν κάτω ζώνην Ρωμαίους ὁμωνύμους, ἀφοῦ εἰς τοὺς τελευταίους τούτους ἦτο πιθανώτατα ἀφιερωμένη, ὅπως θὰ ἴδωμεν, ἡ ἐκκλησία, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προέρχεται τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς γλυπτὸν. Θετικὴ ἀπάντησις εἰς τὸ εὐλογον τοῦτο ἐρώτημα δὲν εἶναι, μὲ τὰ εἰς ἐμὲ γνωστὰ στοιχεῖα, δυνατὴ. Πιθανὸν ὁ τεχνίτης νὰ ἠθέληεν ἴσως νὰ ὑπομνήσῃ τὴν ὑπαρξιν καὶ τοῦ ἄλλου ζεύγους τῶν Ἀναργύρων, τῶν ἐξ Ἀσίας, τῶν περισσότερον γνωστῶν, τῶν ὁποίων ἡ λατρεία εἶχεν εὐρυτέραν διάδοσιν. Τοῦτο ὁμοῦ ἀποτελεῖ ἀπλῆν εἰκασίαν μὴ δυναμένην ν' ἀποδειχθῆ.

Ἡ λίαν, κατὰ τὴν γνώμην μου, πιθανὴ ταύτισις τῶν δύο ὁλοσώμων Ἀναργύρων εἰς τὴν κάτω ζώνην τοῦ ἀναγλύφου τῆς Βενετίας πρὸς τοὺς Ρωμαίους Κοσμάν καὶ Δαμιανὸν μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὸ ζήτημα τοῦ ναοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ προέρχεται τὸ γλυπτὸν τοῦτο.

Εἶναι, νομίζω, φανερὸν ὅτι ὁ τεχνίτης ἠθέλησε νὰ ἐξάρῃ καὶ νὰ προβάλλῃ τοὺς εἰς τὴν κάτω ζώνην εἰκονιζομένους Ἀναργύρους. Διὰ τὸν λόγον δὲ αὐτὸν τοὺς παρέστησεν ὁλοσώμους καὶ τοὺς ἐπλαίσωσε μὲ τὰ κατάκοσμα τόξα, μὲ τοὺς ἐλικοειδεῖς ραβδωτοὺς κίονας καὶ μὲ τὰ ἐπὶ τῶν κίωνων τούτων λεπτότατα εἰργασμένα κιονόκρανα. Ὡς πρὸς τοῦτο ἠκολούθησεν ὑπάρχουσαν παράδοσιν. Εἰς πολλὰς δηλαδὴ ἐκκλησίας ἢ εἰκῶν τοῦ ἁγίου, εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου αὕτη τιμᾶται, περιβάλλεται ὑπὸ τόξου εἴτε γλυπτοῦ³⁸ εἴτε συνηθέστερον ζωγραφημένου³⁹. Τοῦτο γίνεται, ὅπως εὐκόλως δύναται τις νὰ ἐννοήσῃ, διὰ τὰ ἐξαρθῆ ἢ μορφή τοῦ ἁγίου καὶ ν' ἀναγνωρίζεται εὐχερῶς ἀπὸ τοὺς πιστοὺς ὁ πάτρων τῆς ἐκκλησίας. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα δεικνύον τὴν ὀρθότητα τῆς παρατηρήσεως αὐτῆς εἶναι ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Νικήτα εἰς τὸν ὁμώνυμον ναὸν παρὰ τὸ Τσοῦτσερ τῆς Σερβίας, τοῦ ὁποίου ἡ διακόσμησις ἐγίνε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1307 καὶ 1320 ἀπὸ τὸν Εὐτύχιον καὶ τὸν Μιχαήλ Ἀστραπᾶν. Ἐκεῖ, δηλαδὴ εἰς τὴν κάτω ζώνην τῶν ὁλοσώμων ἁγίων, ποὺ κοσμοῦν τὸν βόρειον τοῖχον, εἰκονίζεται, πλησίον τοῦ τέμπλου, καὶ ὁ πάτρων τῆς ἐκκλησίας Ἁγιος Νικήτας. Αὐτὸς ὁμοῦ εἶναι ὁ μόνος ἀπὸ τὴν ὅλην σειρὰν τῶν ὀρθίων ἁγίων, ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ γραπτὸν μὲ πλουσίαν διακόσμησιν τόξον ἐπὶ κίωνων, ἐνθυμίζον ζωηρῶς τὰ περικλείοντα τοὺς δύο Ἀναργύρους εἰς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Βενετίας⁴⁰.

36. Βλ. ἄνωτ. σ. 89, σημ. 32.

37. Βλ. ἄνωτ. σ. 89, σημ. 31.

38. Ὅπως π.χ. εἰς τὸ Νέρεζι : Β. Λάζαρεφ, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς (ρωσ.), Μόσχα 1947 - 48, II, πίν. 202. Πρβλ. καὶ R. Hamann - Mac Lean, H. Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Giessen 1963, εἰκ. 32.

39. Παραδείγματα βλ. προχειρῶς εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Καστοριάς : Πελεκανίδου, Καστοριά, πίν. 5, δεξιὰ, 26α, 145β, 188α.

40. Millet - Frolov, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, III, πίν. 37, 2, 47, 4. Βλ. καὶ

Είναι λοιπόν πολύ πιθανόν ότι ο έκτελέσας το ανάγλυφον άντέγραψε την εἰς τὸν ναόν, ἀπὸ τὸν ὁποῖον τοῦτο προέρχεται, ὑπάρχουσαν λατρευτικὴν εἰκόνα.

Ποῖος ἦτο ὁμοῦς ὁ ναὸς οὗτος; Ὑπάρχει πιθανότης νὰ τὸν προσδιορίσωμεν; Τὸ ζήτημα τοῦτο πρέπει τώρα νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ.

Εἰς τὸ Συναξάριον τῆς 1ης Ἰουλίου, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐφορτᾶζονται οἱ δύο Ρωμαῖοι Ἀνάργυροι, εὐρίσκεται ἡ ἐξῆς ἐνδιαφέρουσα πληροφορία: « *Τελεῖται δὲ ἡ αὐτῶν συναξις ἐν τῷ ἁγιωτάτῳ αὐτῶν οἴκῳ τῷ ὄντι εἰς τὰ Παυλίνου* »⁴¹. Τὸ μοναστήριον « *εἰς τὰ Παυλίνου* » δὲν εἶναι ἄγνωστον. Εὐρίσκετο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἶχεν ἰδρυθῆ ὑπὸ τοῦ Παυλίνου, τοῦ συμμαθητοῦ καὶ φίλου τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Β', ἐκαλεῖτο δὲ κοινῶς « τὸ Κοσμιδίον », ἀκριβῶς διότι ἐτιμᾶτο εἰς ὄνομα τῶν Ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ⁴². Ἡ ἐκκλησία τοῦ Κοσμιδίου φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ μόνη ἢ πάντως ἡ σπουδαιότερα Ἰσως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ἀφιερωμένη εἰς τοὺς δύο Ρωμαίους Ἀναργύρους, διότι περὶ τῶν ἄλλων ναῶν καὶ μονῶν τῆς Βασιλευούσης μετὰ τὸ ὄνομα τῶν Ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ ὑπάρχει ἡ πιθανότης ὅτι ἀνήκον εἰς τοὺς ἐξ Ἀσίας Ἀναργύρους, τῶν ὁποίων ἡ λατρεία εἶχε μεγαλυτέραν διάδοσιν⁴³.

Ἡ μονὴ αὐτὴ τοῦ Κοσμιδίου ἔκειτο ἔξω τῶν βορείων τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοποθετεῖται δὲ ἀπὸ τοὺς ἀσχοληθέντας μετὰ τὴν τοπογραφίαν τῆς Βασιλευούσης εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ σημερινοῦ τουρκικοῦ τεμένους τοῦ Ἐγιούμπ⁴⁴. Σχετίζεται δὲ τὸ μοναστήριον τοῦτο μετὰ τὴν Ἀ' Σταυροφορίαν, διότι ἐκεῖ κατέλυσε, κατόπιν ἀδείας τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, ὁ ἐκ τῶν ἀρχηγῶν τῶν Σταυροφόρων Βοεμουνδος⁴⁵. Διὰ τὴν τύχην τῆς μονῆς κατὰ τὴν περίοδον τῆς Φραγκοκρατίας (1204 - 1261) δὲν ἔχομεν σαφεῖς πληροφορίες. Κατὰ τὸν Janin (ἔ.ἀ. 298), δὲν εἶναι βέβαιον ἂν αὕτη μετεβλήθη εἰς λατινικὴν οὔτε καὶ ἂν ὑπέφερε κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Αἱ μαρτυρίαι ὁμοῦς, ποῦ παραθέτει ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος (ἔ.ἀ. 608), πείθουν ὅτι τὸ μοναστήριον τοῦτο, τὸ περικλειόμενον ἐντὸς ἰσχυρῶν τειχῶν, τὰ ὅποια τοῦ ἐδίδον τὴν μορφὴν ὄχυροῦ φρουρίου, εἶχε χρησιμοποιηθῆ ὑπὸ τῶν Φράγκων κατακτητῶν.

Ὅλα τ' ἀνωτέρω μᾶς ὀδηγοῦν εἰς τὴν εὐλογον, κατὰ τὴν γνώμην μου, εἰκασίαν ὅτι τὸ ανάγλυφον τοῦ Ἁγίου Μάρκου, τὸ ὁποῖον ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ, προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὴν μονὴν αὐτὴν τοῦ Κοσμιδίου, ἀπαχθὲν ὑπὸ τῶν Βενετῶν κατὰ τὴν περίοδον, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Κωνσταντινούπολις εἶχε καταληφθῆ ὑπὸ τῶν Φράγκων. Ὅτι δὲ εἰς τὸν ναὸν τῆς Μονῆς τοῦ Κοσμιδίου, παρὰ τὰς πολλὰς του περιπετείας, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ σφύζεται παλαιοτάτη λατρευτικὴ εἰκὼν τῶν δύο Ρωμαίων Ἀναργύρων, τὴν ὁποίαν εἶχεν ὡς πρότυπον ὁ τεχνίτης τοῦ ἀναγλύφου, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ ἐντε-

Hamann - Mac Lean, Hallensleben, ἔ.ἀ. εἰκ. 222, 223.

41. Delehay, Synaxarium, στ. 791.

42. Βλ. R. Janin, La géographie ecclésiastique de l' Empire byzantin. 1e partie. Le Siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique. Tome III. Les églises et les monastères, Paris 1953, 294 κ.έ. ἀριθ. 6.

43. Janin, ἔ.ἀ. 294 κ.έ. Ἡ David - Daniel, ἔ.ἀ. 18, παραπέμπουσα εἰς τὸν Προκόπιον, Περὶ κτισμάτων I, 6 (Bonn), ὅπου γίνεται λόγος περὶ τῆς ἐπισκευῆς τοῦ Κοσμιδίου ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, γράφει ἐσφαλμένως ὅτι οὗτος ὀμιλεῖ περὶ τῶν Ἀράβων Ἀναργύρων. Τὸ κείμενον ὁμοῦς τοῦ Προκοπίου, εἶναι σαφέστατον, οὐδόλως δὲ ἀναφέρονται εἰς αὐτὸ οἱ Ἀνάργυροι ὡς Ἀραβες: « *Κατὰ δὲ τοῦ κόλπου τὸ πέρας ἔν τε τῷ ἀνάγναι καὶ ἰσχυρῶς ὀρθίῳ τέμενος ἐκ παλαιῶν Κοσμᾶ τε καὶ Δαμιανῶ ἀνεῖται* ».

44. Janin, ἔ.ἀ. 299. Βλ. καὶ τὸν χάρτην, ἀριθ. I. B. 1.

45. Σκαρλάτου Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις, I, Ἀθήναι 1851, 607 κ.έ.

λως άπίθανον εις τόν ἔχοντα ὑπ' ὄψει διτι ἡ μονή αὕτη ἀνάγει τήν ἰδρυσίν της, ὡς εἶδομεν, εις τοὺς χρόνους τοῦ Θεοδοσίου Β' (408 - 450).

Τό συμπέρασμα, εις τὸ ὁποῖον κατελήξαμεν, διτι δηλαδὴ τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἀντιγράφει παλαιὰν λατρευτικὴν εἰκόνα τῶν Ρωμαίων Ἀναργύρων εὐρισκομένην πιθανώτατα εις τὴν Μονὴν τοῦ Κοσμιδίου, τὸ συμπέρασμα λοιπὸν τοῦτο ἐνισχύει κατὰ τρόπον ἀρκετὰ ἀσφαλῆ, ὅπως νομίζω, ἐν μικρὸν μετάλλινον ἔργον. Εἶναι τοῦτο μικρὰ σταυροθήκη ἐξ ἐπιχρῦσου ἀργύρου φυλασσομένη εις τὸ Ἀνάκτορον τῶν Πανοπλιῶν τῆς Μόσχας (Πί ν. 49 δ). Ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως τῆς σταυροθήκης, ἑκατέρωθεν τοῦ κάτω σκέλους τοῦ σταυροῦ, εἰκονίζονται ἀνάγλυφοι οἱ Ἁγιοὶ Κοσμάς καὶ Δαμιανὸς ὄρθιοι, ἀγένειοι καὶ ἀμύστακες⁴⁶. Οἱ δύο ἐκεῖ εἰκονιζόμενοι Ἀνάργυροι παρουσιάζουν ὡς πρὸς τὴν στάσιν, τὴν κίνησιν τῶν χειρῶν, ἰδίως ὅμως ὅσον ἀφορᾷ τὴν μορφήν, πραγματικὰς ὁμοιότητας μετὰ τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ἀνάγλυφον τοῦ Ἁγίου Μάρκου, πρὸς τὸ ὁποῖον ἡ σταυροθήκη φαίνεται νὰ εἶναι σύγχρονος περίπου⁴⁷. Ἡ συγγένεια αὐτῆ τῶν ἐπὶ τῆς σταυροθήκης ἀγενείων μορφῶν τῶν Ἀναργύρων πρὸς τὰς ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου ὁδηγεῖ εις τὴν ὄχι ἀπίθανον, ὅπως τοῦλάχιστον νομίζω, εἰκασίαν διτι ἀμφοτέρα τὰ ἔργα ἀντιγράφουν κοινὸν πρότυπον.

Διὰ τὴν καταγωγὴν τῆς σταυροθήκης τῆς Μόσχας αἱ διατυπωθεῖσαι ὑποθέσεις φαίνονται πολὺ πιθαναί. Εἶναι δηλαδὴ πολὺ πιθανόν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἐγγραφα, πού πιστεῦεται διτι μνημονεῦον τὸ ἀντικείμενον τοῦτο, διτι πρόκειται περὶ τῆς σταυροθήκης τῆς ὀνομαζομένης τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φιλοθέου (1353 - 54 καὶ 1364 - 76). Ταύτην λέγεται διτι ἐδώρησεν ὁ πατριάρχης Φιλόθεος εις τὸν μητροπολίτην Μόσχας Ἀλέξιον, ὅταν τὸ 1354 μετέβη οὗτος εις Κωνσταντινούπολιν, διὰ νὰ λάβῃ ἀπὸ τὸν πατριάρχην τὴν ἐπίσημον καθιέρωσιν του⁴⁸.

Εἶναι λοιπὸν πιθανώτατον διτι τὸ ἀντικείμενον τοῦτο προέρχεται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἔχει, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἰδιαίτερον σημασίαν διὰ τὸ ἡμέτερον ζήτημα. Ἡ στενὴ δηλαδὴ συγγένεια τῶν ἐπὶ τῆς σταυροθήκης τῆς Μόσχας μορφῶν τῶν Ἀναργύρων πρὸς τὰς τοῦ ἀναγλύφου, συγγένεια, τὴν ὁποίαν δὲν εἶδρον εις οὐδὲν ἄλλο μνημεῖον, ἐκ τῶν εις ἐμὲ τοῦλάχιστον γνωστῶν, δεικνύει διτι τὸ κοινὸν πρότυπον, πού ἀμφοτέρα τὰ ἔργα ταῦτα ἀντέγραψαν, εὕρισκετο εις τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἦτο τοῦτο, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἡ παλαιότητα εἰκῶν τῶν Ρωμαίων Ἀναργύρων ἢ ἀποκειμένη, ὅπως πιστεύομεν, εις τὴν Μονὴν τοῦ Κοσμιδίου.

Τέλος, πρέπει ν' ἀσχοληθῶμεν καὶ μετὰ μίαν μαρτυρίαν ἐκ τῶν κειμένων περὶ εἰκόνας τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων εὐρισκομένην εις ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

46. Ἀπεικόνισις ἐν Α. Frolow, *Les reliquaires de la Vraie Croix*, Paris 1965, σ. 110, εἰκ. 43. Εἰς τὴν εἰκόνα αὐτὴν παρὰ Frolow, τῆς ὁποίας τὸ κάτω μέρος δημοσιεύομεν ἐνταῦθα κατ' εὐγενῆ του παραχώρησιν, φαίνεται εὐκρινέστατα διτι οἱ Ἀνάργυροι εἶναι ἀμύστακες καὶ ἀγένειοι. Εἰς τὴν φωτογραφίαν ὅμως παρὰ Λ. Πισάρσκαγια — Α. Μπάνκ, *Μνημεῖα τῆς βυζαντινῆς τέχνης 5ου — 15ου αἰῶνος* εις τὸ Κρατικὸν Ἀνάκτορον τῶν Πανοπλιῶν (ρωσ.), Λένινγκραδ — Μόσχα 1964, πίν. XII, ἐξ αἰτίας τοῦ διαφορετικοῦ φωτισμοῦ, οὗτοι φαίνονται ἔχοντες μικρὸν μύστακα καὶ βραχὺ γένειον. Ἄλλ' ἡ φωτογραφία τῆς πλαγίας ὄψεως τῆς σταυροθήκης εις τὸν αὐτόθι πίν. XIII δεικνύει σαφῶς διτι οὗτοι εἶναι ἀμύστακες καὶ ἀγένειοι.

47. Ἡ Α. Μπάνκ ἐν Βιζαντισκῷ Βρέμεικ, Νέα σειρά, 14, 1958, 237, τὴν τοποθετεῖ μετ' ἄλλων ὑπ' αὐτῆς δημοσιευομένων ἔργων μικροτεχνίας εις τὸν 11ον ἢ 12ον αἰῶνα. Εἰς τὸν ἀνωτέρω Κατάλογον τῶν Πισάρσκαγια - Μπάνκ, σ. 16, ἡ σταυροθήκη χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος.

48. Βλ. τὰς σχετικὰς πληροφορίας ἐν Α. Frolow, *La relique de la Vraie Croix*, Paris 1961, σ. 512, ἀριθ. 729, ὅπου ἡ προγενεστέρα βιβλιογραφία.

Εἰς τὰ Πρακτικά δηλαδή τῆς 7ης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, τῆς συνελθούσης τὸ 787 εἰς τὴν Νίκαιαν, ἀναφέρεται θαῦμα τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων γενόμενον εἰς μίαν ἐκκλησίαν τῶν. Ἐκεῖ γίνεται λόγος περὶ εἰκόνας, διὰ τὴν ὁποίαν τὸ κείμενον τῶν Πρακτικῶν γράφει τὰ ἑξῆς : «...εἰκόνα τοῦ σωτήρος... γέγραπται δὲ ἐν αὐτῇ ἢ τε ἁγία Μαρία ἢ θεοτόκος, καὶ οἱ ἅγιοι θεράποντες τοῦ Χριστοῦ Κοσμάς καὶ Δαμιανός, καὶ τῆς τῶν μεγάλων ἀνδρῶν Λεόντιος τοῦνομα »⁴⁹. Ὁ Ebersolt ἐνόμιζεν ἀπλῶς ὅτι ὁ ναός, ὅπου ἡ εἰκὼν, εὑρίσκετο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν⁵⁰, ὁ δὲ Janin (ἔ.ἀ. 297) θεωρεῖ πιθανὸν ὅτι ἡ ἐκκλησία αὐτὴ θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι τὸ Κοσμίδιον. Ὅτι ἡ ἐκκλησία, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος εἰς τὸ θαῦμα, εὑρίσκετο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπως ἐπίστευεν ὁ Ebersolt, εἶναι πολὺ πιθανόν. Πράγματι, εἰς τὸ κείμενον τῶν Πρακτικῶν ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάγνωσις ἑτέρου θαύματος τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, τὸ ὁποῖον ἐλήφθη « ἐκ τῶν αὐτῶν θαυμάτων » (Mansi ἔ.ἀ. 64 E), δηλαδή ἐκ τοῦ ἰδίου βιβλίου. Εἰς τὸ δεῦτερον αὐτὸ θαῦμα γίνεται λόγος περὶ τινος Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος ἐξεδήμησε ταύτης τῆς φιλοχρίστου καὶ βασιλίδος πόλεως⁵¹, δηλαδή τῆς Κωνσταντινούπολεως. Τὸ βιβλίον λοιπόν, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐγένετο ἡ ἀνάγνωσις, εἶχε, φαίνεται, γραφῆ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ περιεῖχε θαύματα τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων γενόμενα εἰς κάποιαν ἐκκλησίαν τῶν εὑρισκομένην εἰς τὴν Βασιλεύουσαν. Οὐδεμία ὁμοίως ὑπάρχει ἔνδειξις ὅτι ἡ ἐκκλησία αὐτὴ ἦτο τὸ Κοσμίδιον. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ εἰκὼν, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος εἰς τὸ πρῶτον θαῦμα καὶ ποῦ ἦτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ψηφιδωτὸν ἢ τοιχογραφία, ἂν λοιπὸν ἡ εἰκὼν αὐτὴ εὑρίσκετο εἰς τὸ Κοσμίδιον, πάντως δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι ἡ λατρευτικὴ, ἢ ὁποία ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει. Συμφώνως δηλαδή πρὸς τὸ κείμενον, ἡ εἰκὼν εὑρίσκετο ἔξω τῆς ἐκκλησίας : « ...ἐξελθὼν ἐν τῷ ὑπερθύρῳ τῷ προσπαρακειμένῳ τῷ οἴκῳ τῶν ἁγίων », εἰς ἐξωτερικὴν στοάν, « εἰκόνα... τὴν ἀνακειμένην ἐν τῇ κατὰ τὸ δεξιὸν στοᾷ », πιθανῶς τὴν στοάν τοῦ Αἰθρίου, ἔξ αὐτοῦ δὲ συμπεραίνομεν ὅτι θὰ ἐπρόκειτο περὶ ψηφιδωτοῦ ἢ τοιχογραφίας. Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν εἰκόνα αὐτὴν παριστάνετο « καὶ τῆς τῶν μεγάλων ἀνδρῶν Λεόντιος τοῦνομα », κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ ἀφιερωτῆς τοῦ ἔργου. Ἐπρόκειτο συνεπῶς περὶ ἀφιερωτηρίου συνθέσεως, εἰς τὴν ὁποίαν εἰκονίζοντο οἱ δύο Ἀνάργυροι δεόμενοι εἰς τὴν ἄνω παριστανομένην βρεφοκρατοῦσαν Ἰσως Θεοτόκον καὶ παρ' αὐτοὺς ὁ δωρητῆς Λεόντιος. Κάποιαν ἰδέαν τῆς συνθέσεως αὐτῆς θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ μᾶς δώσουν παραστάσεις τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων δεομένων, ὅπως π.χ. ἡ μικρογραφία τοῦ κώδ. 2 τῆς ἀγιορειτικῆς μονῆς Παντελεήμονος⁵².

Ἡ εἰκὼν λοιπὸν αὐτὴ, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὰ Πρακτικά τῆς 7ης Οἰκ. Συνόδου, ἂν δὲν εἶναι ἐντελῶς ξένη πρὸς τὸ Κοσμίδιον, πάντως δὲν εἶναι ἡ λατρευτικὴ. Εἶναι συνεπῶς ἄσχετος ἐντελῶς πρὸς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ποῦ ἐδῶ μᾶς ἀπη-

49. Mansi, Sacrorum Conciliorum amplissima collectio, XIII, στ. 64. Ὁλόκληρος ἡ σχετικὴ περικοπὴ ἔχει ὡς ἑξῆς : «... τέλος ἐξελθὼν ἐν τῷ ὑπερθύρῳ τῷ προσπαρακειμένῳ τῷ οἴκῳ τῶν ἁγίων, καὶ βλέψας εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ σωτήρος τὴν ἀνακειμένην ἐν τῇ κατὰ τὸ δεξιὸν στοᾷ γέγραπται δὲ ἐν αὐτῇ ἢ τε ἁγία Μαρία ἢ θεοτόκος, καὶ οἱ ἅγιοι θεράποντες τοῦ Χριστοῦ Κοσμάς καὶ Δαμιανός, καὶ τῆς τῶν μεγάλων ἀνδρῶν Λεόντιος τοῦνομα ».

50. J. Ebersolt, Sanctuaires de Byzance, Paris 1921, 99.

51. Ἡ σχετικὴ περικοπὴ ἔχει ὡς ἑξῆς : « Συνέβη τινὰ ἀνδρᾶ ἐν στρατείᾳ ἐξεταζόμενον, ὀνόματι Κωνσταντίνου, πιστότατον καὶ μὴ ἀπολιμπανόμενον τῆς τῶν ἐνδόξων ἁγίων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ προσεδρείας ἐκδεδημηκέναι ταύτης τῆς φιλοχρίστου καὶ βασιλίδος πόλεως, τῆς παρουσίας αὐτῷ στρατείας χάριν ».

52. F. Dölger, Mönchsland Athos, München 1943, σ. 193, εἰκ. 112.

σχόλησεν. Ἐλλωστε καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ εἰκονογραφικὸν θέμα ἦτο διάφορον, ἀφοῦ εἰς τὴν εἰκόνα, ὅπως περιγράφεται εἰς τὸ κείμενον τῶν Πρακτικῶν, εὐρίσκοντο, πλὴν τῶν Ἐναργύρων καὶ ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ Θεοτόκος, ἐνῶ εἰς τὸ ἀνάγλυφον παριστάνονται μόνον τὰ δύο ζεύγη τῶν Ἐναργύρων καὶ ἡ Ἁγία Θεοδότη.

Αὐτὰ εἶναι τὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα μᾶς ᾠδήγησεν ἡ μελέτη τοῦ ἀναγλύφου τῆς Βενετίας. Δυνατὸν ἄρκετὰ ἀπὸ τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ν' ἀποτελοῦν ἀπλᾶς εἰκασίας περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον πιθανάς. Πάντως ὅμως ταῦτα προωθοῦν, ὅπως τοῦλάχιστον νομίζω, τὴν ἔρευναν τὴν σχετικὴν μετὰ τὴν δυσχερῆ καὶ ἀκαθόριστον εἰκονογραφίαν τῶν τριῶν ζευγῶν τῶν Ἐναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ καὶ ἰδίως τοῦ ζεύγους τῶν Ῥωμαίων Ἐναργύρων, δυσχερῆ καὶ ἀκαθόριστον ὅσον καὶ τὸ ὄλον πρόβλημα τῆς ὑπάρξεως ἐνός, δύο ἢ τριῶν ὁμωνύμων ζευγῶν Ἐναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ. Διὰ τὴν ἐπίλυσιν μάλιστα τοῦ τελευταίου τούτου προβλήματος θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ παράσχουν κάποια μικρὰν συμβολὴν τὰ πορίσματα τῆς εἰς τὸ παρὸν ἄρθρον γενομένης μελέτης τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἁγίων τούτων. Τέλος, δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ θεωρηθοῦν στερούμενα κάποιου ἐνδιαφέροντος τὰ προκύψαντα στοιχεῖα περὶ τῆς λίαν πιθανῆς προελεύσεως τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ποῦ ἐδῶ μᾶς ἀπησχόλησεν, ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ μάλιστα ἐκ μνημείου περιφήμου, τοῦ Κοσμιδίου.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

Βενετία. Ἁγ. Μάρκος: Ἀνάγλυφον τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων (φωτ. Ο. Βόημ)

Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

α-β. Οί δύο Ἀνάργυροι τῆς κάτω ζώνης τοῦ ἀναγλύφου τῆς Βενετίας, γ. Ἐθνικὸν Ἀρχαιολ. Μουσεῖον. Προτομή ἀριθ. 399 (φωτ. τοῦ Μουσείου)

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

α-β. Οί δύο Ἀνάργυροι τῆς ἄνω ζώνης τοῦ ἀναγλύφου τῆς Βενετίας, γ. Μουσεῖον Βερολίνου.
 Ἐγκαυστική εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Κοσμᾶ ἐπὶ κιβωτιδίου ἐξ Ἀχμίμ (Wulff), δ. Οἱ Ἁγ. Ἀνάργυροι
 ἐπὶ Σταυροθήκης εἰς τὸ Ἀνάκτορον τῶν Πανοπλιῶν τοῦ Κρεμλίνου (Frolow)

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ